

FILOLOGIYA VA TILLARNI O'QITISH

Рустам ЙЎЛДОШЕВ

МАХСУС ШАКЛАНТИРИЛГАН ОРФОЭПИЯ ҚОИДАЛАРНИ ЎРГАТАЙЛИК

Мақолада орфоэпия меъёрларини талаффуз қоидаси саналмаслик ҳолатлари тушунтирилади, ноаниқ изоҳларга мисоллар келтирилади, шулардан келиб чиқиб талаффуз қоидалари қандай бўлиши зарур эканлиги ҳақида хулоса чиқарилиб, айрим намуналар берилди.

Калим сўзлар: она тили дарслари, дарслик, орфоэпия меъёри, талаффуз қоидаси, қоида эмаслик, ноаниқлик, намуналар.

В статье разъясняются случаи не перечисления правил произношения норм орфоэпии, приводятся примеры неоднозначных толкований, из которых необходимо сделать выводы о том, какими должны быть правила произношения, и приводятся некоторые примеры.

Ключевые слова: уроки родного языка, учебник, норма орфоэпии, правило произношения, ненормативность, неопределенность, примеры.

The article explains the cases do not enumerate the rules of pronunciation norms orchepia examples of ambiguous interpretations from which draws conclusions about what should be the rules of pronunciation, and lists some examples.

Key words: lessons of the native language, tutorial, norms of orchepia, the rule of pronunciation, developing by uncertainty, examples.

Нутқ маданиятини ривожлантириш долзарб бўлиб турган бугунги кунда талаффузда орфоэпия меъёрларига амал қилиш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Сўз ва сўз шакллари қандай талаффуз қилинмасин, уларнинг маъноси англанаверади. Лекин тингловчи сўзловчининг адабий тилда гапирмаётганлигига эътибор берар экан, унинг нутқ маданиятида нуқсонлар борлигини кўнглига туйиб қўяди. Дарҳақиқат, сўзлашув нутқи турлича намоён этилиши мумкин:

- 1) адабий тилнинг орфоэпия қоидаларига мос равишда;
- 2) шева таъсирида;
- 3) китобий нутқ таъсирида (орфографик талаффуз).

Адабий тилнинг орфоэпия қоидаларига мос равишда сўзланган нутқ маданиятлилик белгиси саналади. Китобий нутқ таъсирида сўзловчилар, одатда, орфоэпия қоидаларидан беҳабар бўладилар. Гапирмаётган одам ўзи яшаб турган шева вакиллари орасида ўша шевада гапирди. Сўзловчи зиёли бўлса, у шева вакиллари орасида ҳам кўпинча адабий тилда гапиришга ҳаракат қилади. Шевада ҳам талаффузи жиҳатдан адабий тилнинг орфоэпия меъёрларига мос келадиган сўзлар, сўз шакллари кўплиги инобатга олинса, бу интилиш маълум бир қийинчиликларни енгиб ўтиш учун имкон беради.

Бугунги кунда зиёлилар нутқида ҳам орфографик талаффуз учраб туради. Масалан, «мен ҳам» (менам ўрнига), «у ҳам» (уям ўрнига), «тоғга» (тоққа ўрнига), «кетди» (кетти ўрнига) ва ҳ. Бундай талаффузнинг мактабдаги таълим билан боғлиқлик томонлари ҳам бор. Чунончи, 5–9-синф «Она тили» дарсликлари таҳлилдидан маълум бўлишича, мактабда махсус шаклантирилган орфоэпия қоидалари деярли ўрганилаётгани йўқ. Диктант, баён чоғида ҳам ўқитувчи ёзма ишда хато кам бўлсин учун кўпинча орфографик ўқиш усулини қўллади.

5-синф «Она тили» дарслигида (120-дарс) таъкидланишича, «Og'zaki nutqda bir necha xil talaffuz qiluvchi tovush, ' qo'shimcha va so'zlardan adabiy tilga qabul qilingan bittasi to'g'ri talaffuz me'yori sanaladi...

To'g'ri talaffuz me'yorlarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limiga orfoepiya (yunoncha: orfo - «to'g'ri», epos -«so'zlamoq», «nutq») deyiladi».

Дарсликда орфоэпия тушунчаси тушунарли қилиб баён этилган. Агар орфоэпия ўрганиладиган бўлса, у ҳолда талаффуз меъёрлари (қоидалари) берилиши керак. Лекин дарсликлардаги талаффуз ҳақидаги гапларни меъёр (қоида) деб қабул қилиш қийин. Уларда асосан имло қоидалари қайд этилган. Ушбу қоидалар «бундай талаффуз қилинса-да, мана бундай

ёзилади», мазмунида таърифланган. Бунинг устига айрим имло қоидаларида талаффуз мужмал кўрсатилган. Масалан:

К ва қ ундошлари билан тугаган отларга эгалик қўшимчалари қўшилганда, қандай эшитилса, ўшандай ёзилади, яъни баъзан к ундоши г товушига, қ ундоши г товушига ўзгаради.

Товушнинг қандай эшитилиши талаффуз қоидаси бўла олмайди, албатта.

Дарсликлардаги назарий маълумотларда акс этган талаффуз меъёрларида уч хил ҳолат мавжуд:

1) қоидага яқин тушунтиришлар;

2) қоидаликка яқин келмайдиган тушунтиришлар;

3) қоидаликка яқин келмайдиган, бунинг устига мужмал, ноаниқ тушунтиришлар

Дарсликларда қоидага яқин тушунтиришлар кўп. Масалан, қуйидаги таъриф қоида ўрнида қабул қилиниши мумкин:

Рост (рос), гишт (гиш) каби сўзларнинг охиридаги товуш талаффузда тушиб қолади, аммо улар ёзувда сақланади. *Оид, шоир* сўзларида эса икки унли орасида талаффузда й ундоши орттирилади, лекин ёзувда асл ҳолати сақланади.

Қуйидаги қоидалар аниқлаштиришга муҳтож:

Қатор келган унлили сўзлар бошқа тиллардан кириб келганлиги туфайли бундай сўзлардаги қатор унлиларни оғзаки нутқда ё бир чўзиқ унлига айлантириш (масалан, *муаллим - малим*) ёки қатор келган унлилар ўртасига айрим ундошларни қўшиш йўли билан тилимизга мослаштиришга ҳаракат қилинади. Масалан: *соат* сўзи Фарғонада *соҳат*, Тошкентда *соғат* тарзида талаффуз қилинади.

Бу ерда адабий тилга хос орфоэпик меъёр ўз аксини топмаган: шевадаги талаффуз кўрсатилган, холос.

Бизнингча, дарсликдаги орфоэпик қоидада ё ундай, ёки бундай талаффуз қилинади, деган ноаниқлик ҳам бўлмаслиги лозим: қайси сўзларда ундай, қайсиларида бундай айтилиши аниқ чегараланиши зарур.

Унлилар талаффузига доир қуйидаги тушунтириш қоидаликка яқин, лекин қоида эмас:

Икки бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинида лаблашган у унлиси таъсирида иккинчи бўғиндаги и унлиси у холида талаффуз қилинса ҳам, ёзувда и ёзилади. Шундай ёзилиши билан иккинчи бўғинида у ёзиладиган отлардан фарқланади.

Биринчи бўғинида у келиб, иккинчи бўғинида и ёзиладиган сўзларда шу иккинчи бўғин шакл ҳосил қилувчи қўшимча ҳисобланади, яъни ўзак-негизга қўшимча қўшилган бўлади. Туб сўз саналмиш отларда эса биринчи бўғинида у келганда иккинчи бўғинида ҳам у айтилади ва ёзилади. Кўринадикки, қоидада икки хил тил ҳодисаси ноўрин бирлаштирилган.

Қуйидаги қоида ҳам талаффуз меъёри жиҳатидан ўта ноаниқ:

Г ундоши билан тугаган сўзларга жўналиш келишиги қўшимчаси қўшилганда ўзак ва қўшимча қандай айтилишидан қатъи назар ўзгармайди. Масалан: *бугга, боғга*.

Бу ерда сўз шаклининг қандай айтилиши ҳам, қандай ёзилиши кераклиги ҳам номаълум.

Сўз охирида г ва к ҳамда г ва қ товушлари ўртасида мавжуд бўлган жарангли-жарангсизлик белгиси бўйича фарқланиш йўқолиб, икки ундош бир хил к ва қ холида талаффуз қилинса ҳам, ёзувда г ва к, қ ва г харфлари орқали ёзилади.

Ушбу қоидада ҳам орфоэпик меъёр нуқтаи назаридан ноаниқлик кучли.

Аён бўлишича, аксарият қоидаларда орфоэпия меъёри шаклланмаган. Ўқувчилар улардан қандай талаффуз қилиш зарурлиги ҳақида узил-кесил хулосага эга бўлмайдилар. Улар имло қоидасини ўзлаштирадилар, холос. Бошқача айтганда, баъзан юз берадиган товуш ўзгаришлари имло қоидасини англаш ва унга амал қилиш учун зарурият сифатида тилга олинади.

Айрим имло қоидаларида фақат қандай ёзиш кераклиги ўз аксини топади. Масалан: *Мен, сен* кишилиқ олмошларига қаратқич ва тушум келишиги қўшимчалари ҳамда *-ники* қўшимчаси қўшилса, бир *н* ундоши тушиб қолади: *Мен+нинг-менинг, сен+ники- сеники*.

Бундай қоида сўз шаклини қандай талаффуз қилиш керак, деган саволга ўрин қолдиради, жавоб шарт ҳам эмас.

Орфоэпия қоидасининг қандайлигидан қатъи назар 5–9-синф она тили дарсликларида берилишига кўра қуйидаги каби талаффуз меъёрлари тилга олинади: К ва қ ундошлари билан тугаган отларга эгалик қўшимчалари қўшилганда, к→г, қ→ғ тарзидаги ўзгаришлар юз беради.

Хуллас, қоидада тил ҳодисаларининг қандай айтилиши зарурлиги акс этиши лозим; шунингдек, изоҳда *баъзан* сўзи эмас, асосан қандай талаффуз қилиниши кераклиги таъкидланмоғи даркор. Товуш ўзгармайдиган ҳолатлар эса мустаснолик сифатида кўрсатилиши тўғри бўлади.

Бизнингча, аввал имло қоидаси берилиб, кейин талаффуз қоидаси ҳақида гапирилгани маъқул. Қуйида шундай тушунтиришларга намуналар келтираемиз.

Имло қондаларига кўра	Талаффуз қондаларига кўра
<p>Жўналиш келишиги кўшимчаси ҳамма вақт -га шаклида ёзилади (сўз қ, к, ғ ундошлари билан тугуган ҳолатлар бундан мустасно).</p> <p>Қ ундошидан кейин -қа ёзилади. К ундошидан кейин -ка ёзилади. Ғ ундошидан кейин -га ёзилади: тоғга, боғга каби.</p>	<p>Ушбу кўшимча унли товушлардан, жарангли ундошлардан кейин -га айтилади: овга, тузга каби.</p> <p>Жарангсиз ундошлардан кейин -ка айтилади: туска, каби.</p> <p>Қ ундошидан кейин -қа айтилади, К ундошидан кейин -ка айтилади, Ғ ундошидан кейин -қа айтилади: тоғ → тоққа, боғ → бокқа каби.</p>
<p>Ўрин-пайт келишиги кўшимчаси ҳамма вақт -да деб ёзилади.</p>	<p>Унли товушлардан, жарангли ундошлардан кейин -да айтилади.</p> <p>Жарангсиз ундошлардан кейин -ка айтилади: туста, шкафта каби.</p>
<p>Чиқиш келишиги кўшимчаси ҳамма вақт -дан шаклида ёзилади.</p>	<p>Ушбу кўшимча унли товушлардан, жарангли ундошлардан кейин -дан айтилади.</p> <p>Жарангсиз ундошлардан кейин -тан айтилади: тустан, шкафтан каби</p>
<p>Ҳозирги замон давом феълнинг -яп кўшимчаси унли ва ундош билан тугаган феъл асосларига аслича қўшилади.</p>	<p>Ушбу кўшимча унли билан тугаган феъл асосларида –яп, ундош билан битган асосларга -аяп тарзида талаффуз қилинади.</p>

Шоҳида ЮСУПОВА

Анджон давлат университети
 ўзбек тили ва адабиёти
 кафедраси профессори,
 педагогика фанлари доктори

ОНА ТИЛИ ЎҚИТИШДА ФАЛСАФИЙ ҚОНУНИЯТЛАРНИНГ АКС ЭТИШИ: МИҚДОР ВА СИФАТ ҲОДИСАСИ

Мақолада ўқувчилар тафаккурининг воқеланиши улар нутқининг ривожланиши билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам тил тафаккурининг моддийлашуви ҳақида сўз юритилган. Тафаккури ривожланган ўқувчи фикрини изчил баён этади, маълум масала бўйича кенг мушоҳада қилади, тўғри ҳукм чиқаради, шароитга кўра ўз қарашларини баён қилади, асосли равишда баҳсга киришади. Ана шу мақсадга эришиши учун ўзбек тили фанини фалсафа фани билан боғлаб ўқитиши эътиборга лойиқдир.

Калит сўзлар: ўқувчи, тафакуур, қонуният, мантиқий фикрлаш, адабий тил.

В статье рассказывается о том, как читательское мышление связано с развитием речи. Поэтому речь идет о материализации мышления. Мыслитель последовательно излагает мнение развитого читателя, широко рассуждает по определенному вопросу, выносит верное решение, излагает свое мнение по обстоятельствам, аргументированно спорит. Для достижения этой цели заслуживает внимания изучение узбекского языка, связанное с философской наукой.

Ключевые слова: читатель, мышление, законность, логическое мышление, литературный язык.

The article describes how the reader's thinking is related to the development of speech. Therefore, we are talking about the materialization of thinking. The thinker consistently presents the opinion of the developed reader, discusses widely on a certain issue, makes the right decision, sets out his opinion on the circumstances, argues argumentatively. To achieve this goal, the study of the Uzbek language associated with philosophical science deserves attention.

Key words: reader, thinking, legality, logical thinking, literary language.